

Mystiek en verzet (2002)

Over de biografie en de beleveniskant in het denken en doen van Dorothee Sölle

Sieth Delhaas

Fries Leerhuis Olterperkring - Beesterzwaag 23.3.2002

Inleiding

Hoewel het bij dit onderwerp erg verleidelijk is mij op allerlei zijpaden te begeven, zal ik proberen mij bij de biografie van Sölle te houden.

In het artikel dat ik in 1999 schreef, heb ik mijn biografie met haar boeken verbonden. Het *Tijdschrift voor praktische Theologie* waarvoor ik dat artikel schreef wilde een themanummer maken over charismatisch leiderschap. Naast de charismatische leiders Beyers Naudé en Henri Nouwen had de redactie Sölle gekozen en ik mocht over haar schrijven.

Het charismatisch leiderschap was gekozen als invalshoek voor de traditie van doorgeven en voorleven waarin het christelijk geloof is geworteld. De bron van die traditie is in het christendom vooral de bijbel. Daarnaast zijn andere schriftelijke en mondelinge bronnen belangrijk.

Naast de levende bemiddeling van allerlei inspirerende personen, ouders, leraren/leraressen, voorgangers, mannen en vrouwen, is er ook het verschijnsel: charismatisch leiderschap. Bij charismatisch leiderschap gaat het om mannen en vrouwen die zeer tot de verbeelding spreken. Ieder van hen heeft zijn/haar persoonlijk geheim. Wat is de bron van bezieling die van hen uit gaat? Valt van hen iets te leren in onze tijd? Vanuit die vraag heb ik dat artikel voor het tijdschrift geschreven.

Dorothee Sölle is voor mij een charismatisch leider. Eigenlijk al enkele decennia. Daarom ben ik blij met de uitnodiging om vandaag, samen met Ruud Bartlema en met u, verder in te mogen gaan op de bron van bezieling die van Sölle uitgaat.

Vanmiddag tijdens de workshop krijgt een deel van u gelegenheid daar persoonlijk mee verder te gaan.

Als bijdrage aan het thema van vandaag *Mystiek en verzet* verbind ik Sölle's leven met de tijd waarin zij leefde. En hoe zij daarop met haar leven, met haar handelen, haar ethiek reageerde.

Het persoonlijke overstijgend

Misschien valt het u ook wel eens op als u naar een televisie-interview kijkt, vooral de televisie lijkt daar sterk in te zijn, dat wanneer een romanschrijver wordt geïnterviewd de interviewer hem of haar dan bijna probeert te pressen waar in zijn/haar boek ergens een stuk van zijn eigen leven is terug te vinden. En het valt me altijd weer op, dat zo'n schrijver zich daar steeds weer toe laat verleiden. Hij/zij gaat als het ware bekennen waar in het boek er iets van zijn persoonlijke leven terug te vinden is. Al is het nog maar zo weinig.

De interviewer brengt op die manier het werk van de schrijver terug tot het leven van de schrijver. Terwijl de schrijver juist fictie heeft proberen te maken. Hij heeft een ervaring, een gebeurtenis, van hemzelf, van iemand anders, een gelezen fragment willen veralgemeniseren, waardoor het boek waarde krijgt voor het leven van vele mensen, waardoor het boven zichzelf uitstijgt.

Zo zou men ook met Sölle's boeken kunnen omgaan. Als je haar boeken op een rijtje legt, dan beschrijven ze, vanaf het eind van de jaren zestig bijna een stuk uit haar leven. Hedendaags gezegd: ze probeert als het ware datgene wat ze meemaakt in haar leven, persoonlijk, kerkelijk/theologisch en politiek door middel van schrijven van boeken te verwerken. Daar zit een spoor van waarheid in. Maar als het zo was, zou Sölle die boeken vooral voor zichzelf geschreven hebben. Als een soort therapie.

Het werk van Sölle is echter meer. Wij kunnen Sölle's leven begrijpen uit haar werk. Ik herhaal: het is dus niet, of niet alleen Sölle's werk begrijpen uit haar leven; maar in de eerste plaats haar leven begrijpen uit haar werk.

Haar leven, dat wat ze meemaakt, dat wat er om haar heen gebeurt dwingt haar tot *nachdenken*. Zo noemt ze het. Ze denkt achteraf na over dat wat er gaande is; ze reflecteert, ze filosofeert. En de gebeurtenissen en het *nachdenken* samen dwingen haar tot handelen. Vanuit haar levenservaringen, haar belevenissen en belevingen ontwerpt ze een ethiek. Haar nachdenken dwingt haar tot het schrijven van een ethiek. Titels van haar boeken als *Kies het leven* en *God heeft mensen nodig* spreken voor zich. In die boeken verheft de schrijfster mensen tot de hoogste vorm van ethiek, namelijk het mede-schepper zijn met God in een voortdurend scheppingsproces.

Ik herken daarin iets van wat Simone de Beauvoir schreef toen ze vlak na WOII met andere intellectuelen iets wilde doen om na de verschrikkingen van de oorlog aan een andere wereld te werken. Ze schrijft daarover in één van haar autobiografieën *De bloei van het leven* :

'Wij zouden de toekomst die dan voor ons lag vorm moeten geven, misschien politiek, maar in ieder geval intellectueel: wij zouden aan de periode van de oorlog een ideologie moeten geven. Wij hadden nauwkeurig omschreven plannen (...) schouder aan schouder gingen wij opnieuw op weg.'

Sölle's boeken samen vormen een ethiek. Een ethiek van: hoe te leven in onze tijd. In de decennia die achter ons liggen: de jaren van de strijd in Nicaragua, in Chili, in de strijd tegen het wereldkapitalisme, tegen de feminisering van de armoede, tegen kernwapens, tegen de verachting van het milieu, tegen de gevolgen van de Golfoorlog, tegen de banalisering van het alledaagse leven. Al die fasen van het leven, die wij allemaal, bewust of onbewust hebben doorlopen gedurende de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Sölle heeft er een ethiek bij

geleverd. Ze gunt je geen rust. Je moet achter haar aan rennen. En ik schreef in bovengenoemd artikel:

‘Haar hele werk lijkt één groot verzet. Dat geeft die onrust. De strijdhouding. Het voortdurende gevecht. Maar hoe lang houd je dat vol?’

Ik heb om mij heen heel wat mensen zien verzuren in dat verzet. Mensen, die bij het ouder worden zijn verworpen tot brokken cynisme. Enerzijds omdat hun verzet geen resultaat opleverde binnen de tijd die zij zelf daarvoor hadden bedacht. Anderzijds omdat zij de rust voor het stil-zijn, de bezinning, het gebed, de meditatie of hoe je dat maar wilt verwoorden, niet namen. Diegenen die die vrije tijd niet maakten, niet vonden, zijn maar al te vaak mensen geworden die alle hoop op een andere wereld hebben laten varen. Mensen met wie je geen gesprek meer kunt voeren over wat ons ‘toen’ bezielde. Hun verzet is verworpen tot onverschilligheid. Ze lopen voor niets of niet veel meer warm. De wereld kan hen niet zo veel meer schelen.

Ik ontdekte deze week zelf ook iets dergelijks: mijn directe omgeving, mijn context is veranderd de laatste jaren. Ik kreeg deze week een envelop toegestuurd met handtekeninglijsten bedoeld om te protesteren tegen de aanschaf van onze regering van Amerikaanse bommenwerpers: ‘Geen 7 miljard euro voor JSF bommenwerpers.’

Ik stond met die lijst in mijn hand en ik wist absoluut niet aan wie ik die zou moeten voorleggen. Mijn basisbeweging is sinds kort uiteen gevallen. Ik heb geen enkele vergadering voor de einddatum van die handtekeningenlijst met vrouwen uit mijn kring. Die conclusies zeggen iets over mij. Ze zeggen iets over de wereld van nu, over het gebrek aan mensen die nog warm lopen voor zo iets als verzet tegen de aanschaf van bommenwerpers. Ze zeggen iets over het aantal mensen, vergeleken bij tien, vijftien, vijfentwintig jaar geleden. Over mijn eigen verzet. Over mijn uithoudingsvermogen? Mijn lef?

Terugkomend op het cynisme van de mensen die door hun niet aflatend verzet tot cynisme zijn geraakt, vraag ik me ook af: zet Sölle niet zelf aan tot die starheid? Juist door dat onuitputtelijke verzet dat uit al haar boeken je tegemoetkomt?

Ik noem een zin, die ik me herinner en die ik oppikte uit een toespraak van haar: ‘Zolang er nog een vrouw onderdrukt wordt, ben ik niet vrij’. Als je zo’n zin tot je laat doordringen...

Heeft Sölle dit gevaar bij zichzelf ook gezien? Dat voortdurend verzet uitput. Dat je als keerzijde van verzet iets anders nodig hebt?

Ik ben er zeker van, dat ik, toen ik de titel van haar boek *Mystiek en verzet* voor het eerst hoorde, even mijn wenkbrauwen heb opgetrokken. Zoiets van - dit voor wie thuis is in de bijbel - : ‘Is Saul ook onder de profeten?’

Mystieke gevoeligheid uitgraven

Toch heeft Sölle al heel in het begin van haar werkzame leven naar het belang van mystiek verwezen. In haar boek *De heenreis*, dat ze in 1975 schreef, pleit ze er al voor. Ze zegt: ‘Ik zou het volstrekt onjuist vinden om een scheiding te maken tussen mensen, die politiek en sociaal actief zijn en de wereld als veranderbaar beschouwen, én degenen die mediteren, en dan te spreken van of - of; dat vind ik dodelijk.’

Ruim twintig jaar later verbindt ze mystiek en verzet letterlijk met elkaar in een zeer uitgebreide overzichtsstudie. Haar vuistdikke studie: *mystiek en verzet*: ze zijn met elkaar verbonden. Ze behoren tot elkaar als twee kanten van een munt.

Het doet er voor deze dag niet zo veel toe of u het boek gelezen hebt of niet. Stukjes er uit of helemaal niets. Voor deze dag wil ik, voordat

ik naar de context van haar leven ga, wat uitspraken bij elkaar zetten. Het zijn stukjes uit het gesprek dat Dorothee en haar echtgenoot Fulbert Steffensky met elkaar hebben als ze met haar boek wil beginnen. In dat gesprek zijn we als lezers getuige van de manier waarop ze elkaar, al pratend, duidelijk maken wat ze nu met dat moeilijke woord *mystiek* bedoelen.

Dorothee heeft de eerste pagina's van haar studie op papier staan en ze laat ze haar man lezen. Fulbert vindt mystiek niet zo bijzonder omdat het niets is voor eenvoudige mensen. Die hebben meer aan vroomheid, vindt hij. Maar Dorothee vindt dat het bij mystiek juist om vroomheid gaat. Je hoeft bij mystiek niet onmiddellijk te denken aan ascese, aan afgezonderdheid, aan geestelijke gymnastiek, enzo.

Fulbert zegt dat het bij het evangelie vooral gaat om de dagelijkse wensen van mensen: gezondheid, niet wanhopen aan het leven: simpel over de mogelijkheid tot leven.

Dorothee vindt dat het de mystici juist te dóen is om dit brood van het leven. En dan zegt ze iets dat ik heel belangrijk vind en dat ik vanmiddag ook wil meenemen in mijn workshop, ze zegt, als reactie op de verwijzing van Fulbert naar het evangelie:

‘Volgens mij is het het probleem dat de mensen juist niet zo onbevangen zijn ten opzichte van het evangelie. Het evangelie is misvormd, gecorrumpeerd, vernield, sinds lang tot steen geworden.’ (bis)

Dorothee noemt dan een voorbeeld van mystiek, dat Fulbert een beetje spottend *spirituele artisticeit* noemt. Dorothee vertelt dat ze op een avond de kamer van Fulberts moeder binnenliep zonder te kloppen. En daar zat de oude vrouw met gevouwen handen. ‘Ik weet niet’, zegt Dorothee, wat ze deed, ‘bidden’ of ‘overpeinzen’. Maar ik ervoer bij haar een grote vrede.’

En vervolgens houdt ze een pleidooi voor haar plan om over mystiek te schrijven: ‘Die vrede zou ik willen gaan uitdelen.’

Fulbert geeft zijn bezwaar tegen, wat hij noemt, hedendaagse modieuze religieuze sensatie niet zo gauw op en houdt een pleidooi voor institutie. Dorothee verwerpt de institutie, alsof die zo maar zonder meer eetbaar brood bakt. Zij zoekt naar een derde weg tussen modieuze religiositeit en instituties in.

Fulbert pleit vervolgens voor de methode van regelmatigheid, met herhaling. Een zelfconstitutie in het banale en alledaagse. Een methode die staat tegenover de directe eigen ervaring die tegenwoordig de eigenlijke inhoud van religiositeit dreigt te worden.

Voor Dorothee echter is het belangrijk de mystiek te democratiseren. Daarmee wil ze de mystieke gevoeligheid, die in alle mensen steekt, uitgraven uit het puin van de trivialiteit.

‘Wij zijn allen mystici’. zet Dorothee tegenover de woorden van haar echtgenoot. Haar woorden houden, voor wie goed luistert, een opdracht in.

Fulbert reageert: ‘Niemand heeft het recht zijn leven te rekken, alleen maar om te overleven. Voor ieder geldt dat hij/zij dichterbij de waarheid moet komen. Voor elk mens moeten er plekken zijn waar geen doeleinden nagestreefd hoeven te worden; waar het voldoende is te schouwen, de waarneming van de schoonheid van het leven; de ‘genieting’ van God.

Van de mystiek komen de echtgenoten vervolgens op het begrip ‘verzet’.

Mystiek is de ervaring van de eenheid en de heelheid van het leven. Tegelijkertijd is er in die ervaring de onverbiddelijke waarneming van de gebrokenheid van het leven. Lijden aan de gebrokenheid en die onverdraaglijk vinden - dat behoort tot de mystiek.

God, de eenheid en de heelheid, gebroken te vinden in arm en rijk, in zwak en machtig, en al die andere verscheurende tegenstellingen. Het verzet van mystici zoals Franciscus, Hildegard van Bingen, Martin Luther King en, ik noem haar er alvast maar bij, Dorothee Sölle; hun verzet groeit uit de waarneming van de schoonheid.

Sölle besluit het echtelijke gesprek met een bijzondere uitspraak:

‘En dat is de langdurigste en gevaarlijkste vorm van verzet: die geboren is uit de schoonheid.’

Biografie

Als Sölle *Mystiek en verzet* schrijft is ze 70 jaar. Ze weet dan uit eigen ervaring hoe lang verzet noodzakelijk is. Welke eisen verzet stelt. Dat het wel eens kan zijn dat je de resultaten van je verzet tijdens je leven nooit te zien krijgt. En dat lijkt er bij Sölle wel op. Die lange keten van onrechtvaardigheid, geweld, minachting van mensen in haar levenstijd tijdens de twintigste eeuw. Ze heeft tijdens die zeventig jaren geleerd: zonder mystiek, zonder schoonheid, red ik het niet.

Van hetzelfde jaar

Vlak voor de Boekenweek dit jaar kwam de biografie uit van Otto Frank. De vader van Anne Frank. Ik kocht die de volgende dag al omdat er een geheim in wordt onthuld. De verrader van de familie Frank wordt erin ontmaskerd. En wat voor mij adembenemend is, is het weten nu, wat ik voordien niet wist: dat de verrader al die tijd heeft geweten dat de familie Frank daar in dat Achterhuis zat. En dat Otto Frank wist dat de verrader het wist.

Lezend in dat boek en met de voorbereiding voor deze dag in mijn achterhoofd, werden de data die in het boek over Frank werden genoemd in eens tweeduidig.

1929 Dorothee Nipperdey wordt in Keulen geboren

1937 Dorothee weet wat een concentratiekamp is

1943. In het dagboek van Dorothee: Een meisje in de tram met zwart haar in een vlecht. Ze houdt een tas voor haar borst geklemd.

Als er voor in de tram enkele soldaten instappen verlaat ze snel de tram. Dorothee ziet een gele vlek op haar borst met het woord 'Jood' erop.

Zes weken had het gezin N. een Jodin op zolder. Als het gezin bij luchtalarm naar een schuilkelder vluchtte moest de Jodin op zolder blijven.

De vrouw laat Dorothee een flesje zien: mij krijgen ze niet. Vanaf dat moment weet Dorothee is haar jeugd voorbij.

Zomer 1944 brandt het huis van Dorothee ouders af.

1945 vond Dorothee zichzelf een goede fatsoenlijke Duitser, die niets met nazi-toestanden had te maken.

1949 (20) verwarring, Dorothee kritisch-liberaal christendom was door de nazi's beschadigd. Respecteerde de kerk voor zover zij het had aangedurfd formeel protest aan te tekenen.

1929 Anne Frank wordt in Frankfurt geboren

1930 Familiebank van de 'Franks' stort in onder de Amerikaanse beurskrach. Edith, Anne's moeder, verliest de bruidsschat waarmee Otto dacht de bank te redden.

Er is al 10 jaar een toenemend antisemitisme in D. 'Het bevalt Otto niet: ik ben bang voor rechts'.

1933 Otto en Edith horen op de radio dat Hitler Reichskansler is geworden.

1933 Otto begint een zaak in pectine. Op 1.4.

is er een landelijke boycot van alle joodse zaken.

Dat jaar zijn er massale arrestaties van communisten en andere politieke groeperingen. Otto vertrekt naar Amsterdam en begint daar zijn zaak.

5.12 komt Edith Frank met Margot en Anna naar Amsterdam, Merwedeplein in Amsterdam zijn

juli 1942 betreft het gezin Frank zijn onderduikverblijf, nadat Margot een week tevoren een oproep had ontvangen voor de eerste deportatie

4.8. 1944 gezin Frank wordt gearresteerd. Niet verwonderlijk. Otto Frank laat zijn dochters in Amsterdam extra lessen geven in Duitse literatuur. Hij is geen godsdienstige Jood in tegenstelling tot zijn vrouw en dochter Margot. Otto voelt zich volop Duitser.

Van Dietrich Bonhoeffer had Dorothee Sölle nog niet gehoord. Vond christenen laf. Voelde een vulgair Nietzscheaanse verachting voor het christendom. Godsdienst onderwijs was onmogelijk. Kreeg een onderwijzeres die Heidegger met hen las en kreeg een kijk op een ander christendom. Wilde meer weten van Jezus die geen nihilist was. Ging theologie studeren 'om de waarheid te weten te komen'.

'Langzamerhand zette zich een radicaal Christendom in mij vast.'

Op haar twintigste ook, begin 1950 las Dorothee Sölle het dagboek van Anne Frank. Anne werd haar vriendin, die Dorothee Sölle al zo lang zocht: geestig, nieuwsgierig, intelligent en vitaal. Ze voelt zichzelf behoren tot de 'meelopers' die niets gezien hebben. Op bezoek in Nederland ervaart ze de schaamte dat Nederlanders niet met Duitsers willen praten.

Tien jaar van haar volwassenheid brengt ze door met de vraag van haar generatie: hoe dit alles met Duitsland heeft kunnen gebeuren?

Wat hadden mijn ouders er tegen gedaan? Mijn leraren. Welke tradities van mijn land hadden 'het' zoals ze het noemden, voorbereid? Luther? Wagner? Nietzsche? Heidegger?

Waren de scholen niet net kazernes? waren de gezinnen er niet om onderdanen voort te brengen? Waar was u, vroegen we de volwassenen?

Antwoorden: wij hebben daarvan gewoon niets geweten.

In 1968 begint Sölle de beroemd geworden Politieke Avondgebeden. Deze worden ook in Nederland nagevolgd. Zij duren tot 1972. Voor een deel is de Nederlandse Basisbeweging daarop geïnspireerd. Ook de vele avondgebeden in combinatie met de bijeenkomsten van Taizé-jongeren.

Dorothee zegt: 'Pas relatief laat raakte ook ik in een verwerkingsproces, dat, naar zou blijken, levenslang zou duren, voortgekomen uit een diep gevoel van schaamte.

Schaamte kan ook een vooruitstrevend, veranderend moment bevatten.' Een Duitse filosoof zegt daarover: 'Schaamte is een revolutionaire deugd.'

Vraag: Hebben wij aan de schaamte van Sölle haar ethiek te danken?

Dan komt de productie van haar vele teksten - tussen haar onderwijsbanen door - op gang. In haar biografie *Tegenwind. Herinneringen* (1995) beschrijft ze haar levensweg.

Elk van haar boeken is een leerstuk uit haar ervaringen, waarop ze met haar ethiek reageert.

Zo stelt ze bij het begin van de vredesbeweging in Duitsland, die volgens Sölle geïmporteerd uit Nederland, de Hollanditis vertelt: 'Bij het begin van de vredesbeweging in de jaren tachtig, waren op de aanplakbiljetten en huismuren de woorden te lezen: *Ditmaal kan niemand zeggen dat hij het niet heeft geweten.*

Het was een uitspraak die alleen in Duitsland zijn betekenis kreeg.

Sölle schaamt zich veertig jaar later opnieuw voor het gifgas dat Duitse industriëlen leveren aan de Arabische vijanden van Israël. En over de achttien miljard Duitse marken die haar land over heeft voor de Golfoorlog in 1991.

Hoe ver haar ethiek gaat? Op 6 augustus 1985 - Hiroshima-dag - doet ze mee aan een burgerlijke ongehoorzaamheid-demonstratie voor het Pershin-rakettendepot in Mutlangen. Ze wordt veroordeeld voor 'bedreiging met geweld'. Drie jaar later is ze te vinden bij de actie 'blijven zitten voor vrede' voor het Amerikaanse gifgasdepot Fischbach. Ze wordt veroordeeld voor 'pogingen tot bedreiging met geweld'.

Ze spreekt nog steeds, bijna 75 jaar oud en ze zegt:

‘Ik heb deze schaamte over mijn volk nodig en ik wil niets vergeten omdat vergeten voedsel geeft aan de illusie dat het mogelijk zou zijn ook zonder de doden mens te worden. In werkelijkheid hebben wij hun hulp nodig. Ik heb mijn vriendin Anne Frank heel hard nodig gehad.’

Aan het begin van mijn inleiding sprak ik over Sölle als iemand bij wie sprake is van charismatisch leiderschap. Bij charismatisch leiderschap gaat het om, in dit geval, een vrouw, die zeer tot de verbeelding spreekt. Zij heeft haar persoonlijke geheim.

Het charismatisch leiderschap was gekozen als invalshoek voor de traditie van doorgeven en voorleven waarin het christelijk geloof is geworteld. De bron van die traditie is in het christendom vooral de bijbel. Daarnaast zijn andere schriftelijke en mondelinge bronnen belangrijk.

Ik leg u een vraag voor: Wat is de bron van bezieling voor u die van Dorothee Sölle als charismatisch leider uitgaat?

En de vraag die wij ons vandaag ook willen stellen is: valt er van Dorothee Sölle iets te leren vandaag de dag? In onze tijd met haar eigen problemen en struikelblokken?